

Мацієвський Юрій Володимирович
кандидат політичних наук,
доцент кафедри політології НаУОА
докторант кафедри політології НаУКМА

УДК 321.64

Інволюція конституціоналізму і квазі-авторитарний режим в Україні

У статті спростовується поширена теза про відновлення авторитарного режиму в Україні. Попри бажання правлячих еліт встановити в країні різновид російської «керованої демократії», на заваді стоїть ряд структурних обмежень. Водночас систематичне порушення правил політичної гри, або інволюція конституціоналізму пояснює причини швидкої концентрації повноважень командою президента В.Януковича.

Ключові слова: гібридний режим, дефектна демократія, квазі-авторитаризм, структурні обмеження, конституціоналізм.

Matsiyevsky Yuriy

Involution of Constitutionalism and Quasi-authoritarian Regime in Ukraine

The article challenges the widespread thesis about restoring an authoritarian regime in Ukraine. Despite the desire of the ruling elites to establish a kind of Russian's "managed democracy", there are several structural constraints that stand in the way. However, the systematic violation of the basic principle of political conduct, or involution of constitutionalism, explains the reasons for rapid concentration of power by the Viktor Yanukovich's team.

Key words: Hybrid regime, defective democracy, quasi-authoritarianism, structural constraints, constitutionalism

Маціевский Юрий

Інволюція конституціоналізма і квазі-авторитарний режим в Україні

В статті опровергається распространённый тезис о восстановлении авторитарного режима в Украине. Несмотря на желание правящих элит установить разновидность российской «управляемой демократии», на пути стоит ряд структурных ограничений. Вместе с тем систематическое нарушение правил политической игры, или инволюция конституционализма, объясняет причины быстрой концентрации полномочий командой президента В. Януковича.

Ключевые слова: Гибридный режим, дефектная демократия, квази-авторитаризм, структурные ограничения, конституционализм.

Дії В. Януковича у внутрішній і зовнішній політиці отримали переважно негативні оцінки як в середовищі українських експертів, так і міжнародних організацій. Спостерігачі в Україні та закордоном, здається, погодилися з тим, що Україна протягом першого року президентства Януковича зупинилась у напрямку демократичних змін і сповзає до авторитаризму. Серед варіантів означення режиму

найчастіше з'являється «керована демократія», «султанський режим» чи режим «a-la Кучма». Чи справді в Україні можливий авторитарний режим? Якщо так, то який?

Спроби визначення типу режиму завжди викликають труднощі, якщо це не консолідовані демократії чи автократії. Двадцятий рік українського «блукання манівцями» тільки ускладнює проблему. У цій різвідці я хотів би поміркувати не стільки про тип режиму, як про структурні обмеження, які ускладнюватимуть сповзання до авторитаризму. Інше питання, яке ще не отримало чіткої відповіді, можна сформулювати так: чому за один рік Янукович зумів сконцентрувати у своїх руках більше формальних повноважень ніж свого часу мав Кучма, а парламент і опозиція йому так легко їх віддали?

На початку кілька вихідних тез. Перше, спираючись на широку літературу з класичного і нового інституціоналізму, я вважаю, що режим це в першу чергу інститути, а не люди (гравці), тому зміна гравців при владі не означає автоматичної зміни режиму. Інститути однозначно творять люди, але інститути набагато триваліші від людей. Друге. Стиль лідерства (правління) не обов'язково визначає тип режиму. Стосовно України це означає, що в цілому авторитарний, пострадянський з донецькою специфікою, стиль правління Януковича суттєво не змінив гібридного типу режиму, що існує в Україні вже майже двадцять років. Третє. Повністю авторитарний (консолідований) режим можливий там, де авторитарний стиль правління лідера, партії чи групи підтримується «авторитарною ментальністю» (політичною культурою, очікуваннями) з боку суспільства. Винятком могли би бути диктаторські режими, що спираються на страх і грубу силу. Але попри те, що вони є внутрішньо нестабільні, з постійною небезпекою перевороту, у наш час вони можливі лише у дуже традиційних суспільствах, на зразок Пн. Кореї, Туркменістану чи окремих Африканських країн. Україна до таких країн не належить. Це не означає, що у нас не можлива спроба встановлення диктатури, але ця спроба однозначно буде невдалою.

Авторитаризм: необхідні умови та структурні обмеження

Щоб виразніше помітити ступінь наближення/віддалення, існуючого в Україні гібридного режиму до консолідованого авторитаризму пропоную порівняти, реконструйований аналітичним шляхом,[1, С. 51– 64.] ідеальний тип авторитарного режиму з тим, що ми маємо в Україні.

Ознаки консолідованого авторитарного режиму	Наявність/ відсутність
концентрація і централізація влади в руках однієї політичної сили	так
відсутність верховенства права (Rule of Law) і вибіркове використання закону (Rule by Law)	так
постійне намагання обмежити громадянські права і свободи та діяльність опозиції	так
слабке “громадянське суспільство”	частково
маніпульовані вибори	частково
не прозоре прийняття політичних рішень невибраними чиновниками	частково
низька масова, але прихована висока елітарна політична конкуренція	частково
керівництво є самопризначеним або навіть вибраним, але таким, що не може бути зміненим громадянами в результаті вільних виборів	ні
невизначений час повноважень правителя чи правлячої партії	ні
забезпечення політичної стабільності контролем над і підтримкою військових	ні

З таблиці видно, що станом на середину 2011р. три з десяти показників відповідають ознакам авторитарного режиму, у чотирьох присутні зміни у напрямку авторитаризму, або збереглись авторитарні практики ще з комуністичних часів, а три останні не виявляють себе в Україні.

Попри відчутний авторитарний тренд, рух до консолідованого авторитаризму буде ускладнений обмеженим терміном перебування на посаді, необхідністю проведенням виборів і відсутністю традиції втручання «силовиків» (військових) до політичного процесу. Сказати про те, що три останні ознаки в Україні не можливі в принципі було б надто категорично, проте вважати, що вони можуть бути легко знівельовані командою президента, було б надто передчасно. Попри те, що Янукович вперше в історії незалежної України був обраний президентом меншістю українців, він все таки був обраний. Спроби «правильно провести вибори» напевно будуть, але від того, як результати виборів сприймуться в середині країни і назовні, визначатиме ситуацію в Україні між парламентськими і президентськими виборами.

Низька легітимність попереднього уряду і президента на фоні слабких формальних інститутів – конституції, партій, парламенту, опозиції стали

полегшуючими умовами для демонтажу нестабільної дефектної демократії і повернення до авторитаризму, але вони не гарантують цього. Достатніми умовами, напевно, слід було б вважати наступні:

- закріплення практики маніпульованих виборів на наступних парламентських і президентських виборах.
- Монополізація політичного простору, перетворення змагальної партійної системи (обмеженого плюралізму) на незмагальну (однопартійну або систему з домінуючою партією).
- Монополізація економічного простору. Поглинання кількох конкуруючих між собою політико-економічних груп (ПЕГ) однією.
- Маргіналізація і поступове знищення опозиції за Російським чи Білоруським сценарієм.
- Ліквідація плюралізму в інформаційній сфері. Монополізація політичного простору провладними ЗМІ.
- Атомізація суспільства. Розщеплення острівців громадянського суспільства і перетворення громадян на спостерігачів.

Досягнення такого контролю над суспільством є мрією кожного автократа, проте цей стан, замість очікуваної стабільності, несе у собі приховані загрози. Детальніше до цього питання я повернуся в останній частині роботи.

Намагаючись копіювати російські зразки, українська влада не враховує кількох структурних обмежень, які відрізняють Україну від Росії, не кажучи вже про Білорусь, Кавказькі чи Середньоазійські республіки колишнього СРСР.

По-перше, навіть після розширення президентських повноважень і встановлення контролю над ключовими інститутами держави, в країні залишаються політико – економічні групи (ПЕГ), діяльність яких, через корупцію, влада не може контролювати. Крім того в країні залишається близько мільйона дрібних і середніх підприємців, що потрапляють до категорії «середнього класу» і більше півтора мільйони самозайнятих громадян. Дії влади у здійсненні податкової реформи свідчать, що «соціального контракту» з найбільш активною частиною суспільства вона не досягла. Податкова інспекція й далі буде використовуватись як інструмент

контролю, але сама ця структура глибоко корумпована, тому забезпечити ефективний контроль буде важко.

По-друге, посилення тиску на ЗМІ ще не гарантує монополії над інформаційним простором і суспільними настроями Українців. Не зважаючи на всі медіа-заходи повна підтримка діяльності президента протягом 2010р. впала майже на половину. Якщо серед мотивів порушення кримінальної справи проти Л.Кучми, був контроль над медіа-активами В.Пінчука, то влада, очевидно, намагається щільніше контролювати інформаційний простір перед парламентськими виборами. Навіть якщо припустити, що весь телевізійний простір опиниться в руках провладних, або лояльних до влади олігархів, залишаються альтернативні мережі комунікації, які заглушити не вдасться і вони будуть тим дієвішими, чим більшим буде тиск на традиційні канали комунікації.

По-третє, у влади немає інструментальної опори у вигляді сильного апарату примусу і професійної бюрократії, без яких не те що авторитаризм, а й будь який режим не може існувати. Спроба СБУ встановити контроль над вишами в цілому виявилась невдалою. Крім того, СБУ не зможе шантажувати тисячі дрібних держслужбовців і переслідувати десятки тисяч «незгодних». А без ефективних спецслужб і лояльної бюрократії неможливо забезпечити повний контроль у державі. Незважаючи на масштабну кадрову чистку, здійснену у руслі адміністративної реформи, лояльність держслужбовців дуже сумнівна. Основною лояльності є доступ до корупційних схем, а не професійний етос, ідейні переконання чи навіть страх. Як і раніше, накази з центру будуть просто «провисати» на місцях тому, що лакейство, непрофесіоналізм і хабарництво роз'їли державну службу. Кампанія по боротьбі з корупцією мала би оздоровити державну службу, якби не здійснювалась вибірково. Але як це часто трапляється у пост-радянських країнах, прихована мета політики домінує над явною. Тому замість наведення ладу у держслужбі, влада хоче послабити опозицію, заповнити «своїми» людьми звільнені посади, нагнати страху на «чужих», щоб боялися «свої».

По-четверте, на заваді поверненню до авторитаризму стануть традиційні розколи в Україні – регіональний, між Сходом і Заходом, релігійний – між кількома конфесіями і церквами, національно – ідеологічний – між національно державним та

постколоніальним статусом України, геополітичний – між про європейським і про російським центрами тяжіння і нарешті політичний – між конкуруючими бізнес групами та їх політичними надбудовами. За півтора роки команда Януковича не те що не пододала ці розколи, але, на догоду Кремлю, ще більше їх посирила. Ющенко можна звинувачувати не в тому, що він не об'єднав націю, а в тому, що своїми останніми указами він допоміг Табачнику її далі розколувати. Протиставлення Заходу і Сходу не допомогло Януковичу виграти вибори у 2004р., як і не допоможе у наступних. Рейтинг президента та його партії падає в усіх регіонах України, але найбільше на Сході і Півдні, що було зафіксовано ще під час місцевих виборів.

Роз'єднана нація і фрагментовані еліти ускладнювали рух до демократії. Ті ж самі причини заважатимуть Януковичу створити єдиний політичний простір, що є необхідною умовою встановлення авторитаризму.

По-п'яте, В Україні немає соціальної бази авторитаризму, як то певної суспільної чи етнічної групи, або військових. Хоч «Партія регіонів» і отримала перевагу на місцевих виборах, ця перевага є більше результатом маніпуляцій ніж вільного вибору громадян.

Більшість громадяни дійсно прагнуть приходу «сильного лідера», але пов'язують свої очікування з відновленням законності, безпеки і впевненості у майбутньому. Попри виражені патерналістські настрої, лише 15 % громадян готові змиритись з обмеженням своїх прав на користь «порядку»[2]. Тому уявлення про те, що народ чекає на Піночета є помилковим. У виборі між демократичною та авторитарною владою українці віддають однозначну перевагу демократії (62,1%) над авторитаризмом (28,1)[3]. Слабкою соціальною базою режиму може залишатись апатичне населення доки не відчує суттєвого погіршення матеріального становища. Масові протести у Пн. Африці, викликані демографічним тиском на фоні відсутності соціальних перспектив підштовхують до певних паралелей, проте, чи загрожує Україні соціальний вибух – питання неоднозначне і вимагає окремого дослідження.

Врешті ні ЄС ні США не хотіли б встановлення авторитарного режиму в Україні. Якщо ЄС на словах зацікавлений у поширенні демократії та ліберальних цінностей, а на ділі готовий співпрацювати з диктаторами, аби забезпечити себе нафтою та газом, то поява ще однієї авторитарної країни на своїх кордонах була б

таки вкрай не бажана. Тому у Брюсселі, хоч і «втомились від України», цілком усвідомлюють, що їх чекає у випадку перетворення Росії у «Євразійську Нігерію», а України у лукашенківську Білорусь.

У США, здається також, після хвилі масових протестів у Пн.Африці, задумались як не допустити подібного розвитку подій в Україні. Очевидно, що США будуть підтримувати владу, але підтримка означає традиційний набір зобов'язань на які Янукович з оточенням мусять зважати, щоб не отримати санкцій як Лукашенка чи Каддафі.

Росія, насправді, також не зацікавлена у тому щоб у Києві з'явився другий Лукашенка. Попри відчутне «потепління» у відносинах Києва і Москви, епізодичні конфлікти неминучі, зважаючи на хижацьку природу та рентоорієнтовані бізнес-інтереси українського та російського капіталів. Теперішнім господарям Кремля потрібно щоб Україна і далі залишалась у тіні Росії, перебуваючи у постійних кризах і з купою проблем. Такій країні завжди можна прийти на допомогу і порадити її керівництву як слід вчинити. Врешті «країна-невдаха» добрий приклад для мобілізації і маніпуляції власним населенням.

Отож перелічені структурні обмеження гальмуватимуть рух України до авторитаризму так само як вони гальмували її рух до демократії. Вплив цих чинників на процеси змін вказує, що авторитаризм, як і демократію не можна встановити «згори». Попри те, що авторитаризм історично є найбільш поширеним типом устрою, він пустив найглибше коріння там де авторитарний стиль управління зустрічав сприятливий відгук з боку суспільства. Соціокультурні чинники, зокрема політична культура, чи те, що Х.Лінц називав «ментальністю» мають таке ж значення як і зусилля лідерів. В Україні немає «авторитарного синдрому» як в Росії чи середньо-азійських республіках і це є чи не найбільшою перепоною на шляху до авторитаризму.

Що насправді загрожує українцям то це не сила влади, а її слабкість. Ми поринаємо у вир адміністративно-бюрократичного свавілля, що виявляється у нехтуванні державними службовцями різних рангів законом, зловживанні службовим становищем, збільшенням корупції і звуженням публічної сфери. У цій ситуації

раціональною стратегією для населення є пристосування, а не опір, з чим українці добре знайомі. Подальше руйнування правовідносин, використання закону у боротьбі проти політичних опонентів, може привести до повної нівеляції будь-яких правил політичної гри і до непередбачуваних наслідків.

Чому?

Тепер саме час подумати про те, чому так швидко був зупинений імпульс демократизації, а Янукович протягом одного року отримав повноваження, яких не мав навіть Кучма? Відповідь на це питання слід шукати не так у самих діях нової команди, як у звичних для більшості українських політиків способах прийняття рішень і формах взаємодії. Тобто причина не в людях, а в інститутах. Іншими словами формальні інститути – конституція, партії, парламент, опозиція вкотре виявились слабшими ніж неформальні – патронаж, клієнтилізм, непотизм. Про корупцію мовчу. Вона стала не просто мастилом державного механізму, але й значною частиною суспільних відносин позаяк роз'їдає слабке громадянське суспільство, меркантилізує соціальні зв'язки, посилює споживацькі цінності і породжує апатію.

Спільним для усіх чотирьох президентів було намагання «погратися з правилами», хоч Янукович тут очевидно тримає першість. Відсутність основи – конституціоналізму, тобто сукупності формальних публічних гарантій політичного виживання у боротьбі з невизначеними результатами, поряд з порушенням прав громадян і постійним намагання змінити правила були суттєвими дефектами слабкої української демократії часів Ющенка. Без дотримання правил, або визнаних всіма гарантій, електоральна демократія не може перетворитися у ліберальну. Цинічне порушення діючих правил, що проявилось у способі формування парламентської коаліції, гра з термінами місцевих виборів і спосіб їх проведення, врешті повернення в дію Конституції 1996р. і майже негайне внесення змін щодо продовження термінів повноважень президента та депутатів усіх рівнів вказує на занепад чи навіть інволюцію конституціоналізму в Україні.

Інволюція, або рух у зворотному напрямку, у нашому випадку означає систематичне порушення принципу верховенства права, вибіркоче використанні закону і порушення як самих законів, так і процедури їх ухвалення. Загалом це

виявляється у небажанні «грати за правилами», постійних спробах змінити правила і домінуванні неформальних правил (патронажу, клієнтізму) над формальними.

Цей процес набув обертів після 8 грудня 2004 р., коли зміни до Конституції були внесені з порушенням процедури. Тоді це здавалося великим компромісом, винаходом, що допоміг мирно вирішити кризу. Не стільки сам факт цього рішення, як спосіб його ухвалення, замість послаблення недовіри у трикутнику президент, парламент, кабінет міністрів її тільки посилив. Політичний режим за Ющенка був «дефектною демократією», де слабкість конституціоналізму виявилась найбільшим її дефектом. З приходом Януковича формальні правила руйнуються остаточно, їх замінюють стійкі радянські та нові пост-радянські неформальні практики, що на фоні збільшення президентських повноважень, політичної помсти, тиску на ЗМІ, а над усе нахабства і цинізму представників теперішньої влади виглядає як сповзання до авторитаризму.

Визнання Конституційним Судом законним права формування парламентської коаліції не лише фракціями, а окремими депутатами стало своєрідним Рубіконом між політичною пристойністю та «політичною доцільністю». Всі наступні дії, аж до безпрецедентної бійки у парламенті, виявили реальну вагу Конституції. Якщо в часи Кучми президентські юристи дуже напружувались щоб знайти спосіб м'яко обійти Конституцію, то з приходом Януковича такі питання, схоже не виникають. Якщо дуже хочеться – то можна! Перефразовуючи Г.Ласвела, питання лише в тому хто, коли і скільки кому заплатити і хто, коли і що за це отримає.

Якщо формальні правила не діють, то їх доповнюють, заміщують чи витісняють неформальні. В Україні неформальні інститути фактично витіснили формальні. Їх вплив виявляється таким чином:

- Практика непрозорого і неpubлічного прийняття рішень, що було характерна для всього періоду існування незалежної України продовжує існувати. Так протягом 2010р. різними органами влади було видано 77 умовно-легітимних актів. З них після обрання президентом В.Януковича 68 документів з грифом «Для службового користування». Зокрема президентом – 9, Кабміном- 19, СБУ- 15 , іншими структурами- 34[4].

- В Україні продовжує діяти патронажно-клієнтилістський принцип призначення на політичні і адміністративні посади. Зі зміною влади В.Янукович особисто курував формування виконавчої вертикалі влади починаючи з міністрів і закінчуючи головами районних і міських адміністрацій. Мета у президента тут та сама, що й в усіх його попередників – створити якомога ширшу клієнтилістську мережу де б «клієнти» перебували у прямій чи опосередкованій залежності від «патрона». Мережа, яка було створена Л.Кучмою базувалась на противагах між кількома політико-економічними групами, що забезпечувала йому роль головного брокера. Ющенко намагався покладатися на близьке оточення, але не зумів, тому швидко втратив підтримку. До того ж йому бракувало формальних повноважень. З перемогою Януковича на президентських, а «Партії регіонів» на місцевих виборах, владна вертикаль замкнулася і стала жорстко централізованою. Клієнтилізм виявляється більш прийнятним ніж раціонально-бюрократична організація влади. Можна вважати, що Україна повернулася до системи «патронажного президентства» у термінах Г.Хейла[5], чи наблизилась до «суперпрезидентіалізму» у формулюваннях С.Фіша[6].

Чи могло бути інакше? Іншими словами чи можна було подолати хаос, створений Ющенком і Тимошенко, конституційним шляхом? Теоретично так, прикладів подолання інституційних криз достатньо, але для цього потрібно щоб ключові гравці відмовились від спроб встановити свої правила і пішли на свідоме самообмеження, тобто обрали «гру за правилами». Досвід демократичних транзитів показує, що демократія є побічним продуктом демократизації, а не свідомим вибором демократів. Коли в ситуації глибокого конфлікту, високої невизначеності і відносної рівноваги сил еліти відмовляються від знайомої для них «гри без правил» чи дуже привабливої, але дуже ризикової «гри на випередження» і обирають «гру за правилами», демократія має шанс.

Наш політичний клас є постколоніальним, що переважно складається з представників бізнесу, колишніх партійних (комсомольських) функціонерів та радянських управлінців. Професійних політиків у вищих ешелонах влади, які не належать до жодної з цих груп, всього 6% [7]. Українські еліти глибоко

фрагментовані, що виявляється у відсутності прикладів конструктивної взаємодії. Навіть сприйняття політики ними вражає чимось архаїчним, шміттівсько-більшовицьким протиставленням на «ми» і «вони». І якщо ці протиставлення вже сприймаються як пережитки у консолідованих демократіях то в Україні вони залишаються виразною ознакою політичного дискурсу.

Висока непевність, посилена високою ціною перемоги чи поразки у боротьбі за владу, зумовила конфліктну поведінку еліт. Спроби досягнення порозуміння (пакту) в часи Ющенка були неефективними через непрозорий характер угод, недовіру гравців один до одного та, як наслідок, постійним порушенням угод. Ющенко, втративши значну частину повноважень, втратив роль «головного гравця» тому не мав ні достатніх ресурсів, ні авторитету, щоб змусити конкурентів у владі і в опозиції прийняти його умови. Вся історія відносин у трикутнику Ющенко, Тимошенко, Янукович спрощено нагадує гру двох проти одного з постійною зміною сторін. Спікер парламенту В.Литвин грав з усіма і водночас проти всіх, намагаючись зберегти свою посаду.

Якщо пакт не вдався, а «гра за правилами», тобто самообмеження, виявилась менш привабливою ніж намагання отримати все, то Янукович зробив вибір саме на користь цієї опції з тим, щоб припинити хаос. Якби перемогу на виборах президента отримала Тимошенко ситуація її штовхала б у той самий напрямок. Методи концентрації повноважень напевно були б більш гнучкіші, але від того, можливо ще більш згубними. Тому голосування «проти всіх» хоч і допомогло Януковичу стати президентом, проте посилило здорову тенденцію – недовіра до влади стає нормальним явищем і щоб схилити громадян на свій бік нові еліти змушені будуть відмовлятися від віртуальної політики і займатися реальною.

Висновки

Беручи до уваги перелічені структурні обмеження можна стверджувати, що теза про сповзання до авторитаризму, яку часто повторюють коментатори, виявилась хибною. Протягом півторарічного президентства В. Януковича режим в Україні як був, так і залишається гібридним, тобто таким, де авторитарні інститути і практики співіснують з демократичними. Очевидно, що пропорції

між ними суттєво змінилися з часів Ющенка, але весь Януковичів «Blitzkrieg» по розширенню повноважень призвів не до встановлення авторитаризму, а до його квазі-форми – гіпертрофованої виконавчої вертикалі без чіткої інституційної основи і підтримки з низу.

Допускаючи руйнування парламентською більшістю і Конституційним Судом формальних правил політичної гри, президент досяг вочевидь небажаного, але цілком очікуваного результату – кількість і обсяг його повноважень виявились обернено пропорційними до кількості прихильників.

Твердження про гібридний тип режиму вимагає прикінцевого уточнення. Отже, якщо у період президентства Ющенка цей гібридний режим мав більше демократичних ознак ніж авторитарних (більш вільні вибори, відсутність тиску на ЗМІ і висока політична конкуренція), то з приходом Януковича, пропорції змінюються і ми бачимо повернення до практики маніпульованих виборів, посилення тиску на ЗМІ і звуження політичної конкуренції. Зміни, що відбувалися у формальних і неформальних інститутах та їх вплив на поведінку гравців до і після «Помаранчевої революції» можна розглядати як коливання у межах гібридного режиму. Вектор українського транзиту має зигзагоподібний вигляд – від змагального чи електорального авторитаризму часів Кучми, через «дефектну демократію» президентства Ющенка до «квазі-авторитаризму» Януковича. Україна ніколи не була повністю авторитарною, як і (ще) ніколи повністю демократичною країною. Чим завершиться цей транзит і у якій точці, поки що говорити рано.

Література

1. Мацієвський, Ю. Чи можливий авторитарний режим в Україні? [Текст] / Ю. Мацієвський // Політичний менеджмент. – 2011. – № 1. – С. 51– 64.
2. Кириченко, І. Нестійкий «кентавр» нашої демократії [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.dt.ua/3000/3050/69027/>. – Заголовок з екрану.
3. «Автопортрет. Україна 2010» Київський інституту проблем управління імені Горшеніна [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.kipu.org.ua/Projects/files/2010/2010%20ukr.pdf>. – Назва з екрану.

4. Северин О. “Службове користування”: підсумки року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://stop-x-files-ua.org/?p=4243> – Заголовок з екрану.
5. Hale Н.Е., Democracy or Autocracy on the March? The Colored Revolutions as Normal Dynamics of Patronal Presidentialism [Текст] / Hale Н.Е. // Communist and Post-Communist Studies – 2006. – Vol. 39. Issue 3, September.; Хейл Г. Президентский режим, революция и демократия // Pro et Contra. 2008. №1. С.6-21.
6. Fish M.Steven, Democracy derailed in Russia: The Failure of Open Politics. [Текст] : [монографія] Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
7. Андрусів В. Українська еліта: хто вона? [Електронний ресурс]. – Режим доступу. <http://www.personal-plus.net/348/5716.html> – Заголовок з екрану.